

Genetik, İnsanın Özgür ve Özerk Oluş Konumunu Tehdit Eder mi?*

Does Genetics Threatened Human Freedom and Autonomy?

Şükrü KELEŞ^a

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
Ankara Üniversitesi
Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara

Geliş Tarihi/Received: 29.03.2012
Kabul Tarihi/Accepted: 20.09.2012

*Bu yazının kısa bir biçimi, Ankara Üniversitesi
Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve
Etik Anabilim Dalı'nda Tıp Etiği Semineri
(23 Kasım 2011, Ankara)'nde sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
Şükrü KELEŞ
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
skeles@ankara.edu.tr

ÖZET Genetik dalındaki güncel gelişmeler kendilerine tıpta bir uygulama alanı bulduklarında bu tür bilimsel kazanımlardan yararlanma talebi insanın temel hak ve özgürlüklerine ilişkindir. Temel sağlık hakları kapsamında, özellikle üreme hakkı söz konusu olduğunda genetik alanında geliştirilen bazı tedavi yöntemlerinin kullanımı tıp etiği açısından tartışmalara neden olabilmektedir. Bu sebeple genetik dalındaki uygulamalar genişleyip genetik alanının bilgi birikimi arttıkça, insanın temel hak ve özgürlüklerinin tıp hukukunda bir yansımasının olması da kaçınılmazdır. Bu yazıda, insanın özgür ve özerk oluş konumu gözetilirken genetik dalındaki gelişmelerden etik açıdan kabul edilebilir bir biçimde yararlanmanın koşulları değerlendirilecektir. Bu bağlamda insanın özgür ve özerk oluş konumu üzerine düşünürken i) insanın özgür ve özerk oluşunun nasıl yorumlanabileceği ii) insanın özgürlük ve özerkliğine müdahalenin genetik bilgileri üzerinden bugünlerini ve geleceklelerini belirlemek suretiyle mi gerçekleşip gerçekleşmeyi soruları tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Etik, tıbbi; genetik,tıbbi; özgürlük; kişisel özerklik

ABSTRACT Current developments in genetics face many problems as they encounter ethical questions in the area of human medicine. The demand for the scientific gains that could prove beneficial might be challenged as a threat to the individual's fundamental rights and freedoms. With the basic rights to health, new questions of conflict arise with some methods of treatment, particularly in the area of human reproduction. This requires a new reflection on medical laws as the expansion of knowledge and application of genetics can be interpreted as undermining human rights and freedoms. This paper considers how to establish a positive approach to acceptance of advances in human genetics while retaining the right to human freedom and autonomy. While thinking the status to human freedom and autonomy in this context, these questions will be discussion: i) the way of how to interpret the freedom and autonomous existence of human, ii) the possibility of intervention to the freedom and autonomy, by deciding their today and future, in a way of using their genetic codes.

Key Words: Ethics, medical; genetics, medical; freedom; personal autonomy

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2013;21(1):1-17

Aydınlanma düşüncesindeki temel gelişmeler özgür, özerk ve akıl varlığı insan üzerinde yoğunlaşmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında, 10 Aralık 1948 tarihinde kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bil-

*Yazıya konu olan bu soru, Slavoj Zizek ve Alain Badiou tarafından yazılan "Felsefe ve Güncellik, Bir Tartışma" adlı kitapta, "Genetik, Bizim Özgürlüğümüzü ve Özerkliğimizi Tehdit Eder mi?" biçiminde geçmektedir. Tartışma için bkz. S. Zizek ve A. Badiou. "Felsefe ve Güncellik, Bir Tartışma [Alm: Philosophie und Aktualität]", (Çev: Ö. Aktok) 1.Basım, İstanbul. Encore Yayınları; 2009. s. 68-69.

dirgesi'nde insanın doğuştan getirdiği, reddedilemez ve devredilemez haklarının olduğu kabul edilmiştir. Bu bildirgeyle birlikte "insan hakları" kavramının anılmaya başlaması, geçtiğimiz yüzyılın en önemli değersel gelişmelerinden biri olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda en temel hakkın yaşam hakkı olduğu belirtilmiş, insanın yaşam hakkını tam olarak kullandığını savunabilmek için kendi yaşamını özgür istenci ile yönlendirmesi, kişinin kendi yazgısını saptayabilmesi ve özerkliğini gerçekleştirebilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹

Öncelikle, bu çalışmada bireyin özgür ve özerk olabileceği kabul edilmektedir. Bu kabulün iki temel dayanağı vardır. İlki, yazının üzerine kurulu olduğu "özgürlük" ve "özerklik" kavramlarının anlam içeriğidir. Özgürlük, insanın her türlü dış etkenden bağımsız olarak kendi istencine, kendi düşüncesine göre karar vermesi durumudur. Özgürlük, tanımı gereği bir insanın engellenmemesi, belirlenmemesi isteğine göndermede bulunur ve bu anlamıyla insanın en temel haklarından birine vurgu yapar. Özerklik ise, insanın kendi hakkını karar verme, özgür istencini ve düşünme yeteneğini kullanarak verdiği bu özgün kararı eyleme dönüştürme özelliğidir. Özerklik, insan olmanın en temel özelliklerinden biridir ve bir insan, ancak özerk olduğu sürece insan türünün bir üyesi olarak kabul edilmektedir. Bir diğeri ise, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin kabulünün ardından temel insan haklarının korunmasının ve gözetilmesinin devletlerin ortak politikası haline gelmesi ve anayasaların kavramsal dayanağını oluşturmasıdır.²

Özgürlük ve özerklik kavramlarının genetik alanına uygulanıp uygulanamayacağı insanın nasıl algılandığıyla yakından ilişkilidir. Son otuz yılda genetik dalındaki gelişmeler, 1978 yılında başlayan yapay dölleme, 1997 yılında klonlamanın gerçekleştirilmesi, 2000 yılının ortalarında insan genom haritası ve gen dizilerinin çıkarılması biçiminde bir seyir izlemiştir. Alanın toplumsal bağlamdaki rolü üzerine çeşitli tartışmalar günümüze dek yapılagelmiş ve bu tartışmalar, hem siyasal hem de bilimsel alanlarda yankı bulmuştur. Bu tartışmaların merkezinde insan varlığı ve doğası, insanın araçsallaştırılması, kişi olma ve tür üyeliği

gibi konular yer almaktadır. Bu sebeple bu derlemede, insanın kişi oluşunun temellendirilmesi ayrıntılarıyla tartışılacaktır. Genetik alanının, insanın özgür bir biçimde tercih etme ve özerk bir biçimde karar verme eylemleri üzerindeki olası etkileri bu yazının konusunu oluşturmaktadır.

Yazının temel sorusunda geçen "insan" terimi, insanlık ailesinin tüm üyelerine atıfta bulunmaktadır. Bu üyelerin kendi oluşlarına ilişkin tasarıları, kim oldukları veya kim olmak istedikleri gibi temel kimlik sorularına verilecek olan yanıtlar, farklı konularda çeşitlilik gösterebilir. Ancak insanlığın ortak mirası, bu çalışma bağlamında insan genomu söz konusu olduğunda üyelerin tümünü yakından ilgilendiren bir durumla karşı karşıya kalınmaktadır. Genom çalışmaları, insan türünün temel birliğini vurgular bir biçimde insanlık ailesini, bu ailenin içinde yer alan tüm bireyleri eşit bir biçimde bağlamaktadır. Günümüzde insanlık, kendi türünün yaratıcısı olma statüsünü elde etmiş, kendi varlığının başlangıcını belirleme gücüne erişmiş, en azından böylesi bir potansiyeli kendi varlığına katmıştır.

Altı çizilmesi gereken bir diğer nokta, konu başlığında geçen "tehdit eder mi?" soru köküdür. Tehdit eder mi ifadesi gelecek bir zamanı işaret etmektedir. Bu ifadeyle, genetik araştırmalarla belirli bir hedefe doğru ve sürekli bir biçimde ilerleyip ilerlemediğimize dikkat çekmek amaçlanmıştır. Tıp açısından belirlenen hedef, bilimsel bilgi dağarcığının genişlemesi ve bilimsel kazanımların klinik amaçlarla kullanılması biçiminde özetlenebilir. Genetik kazanımların sadece klinik amaçlarla kullanılmasını sağlayacak bir sınırlandırma bugün için ne kadar olanaklıdır sorusunun sorulması önemlidir; verilecek yanıt ise zorlayıcıdır. Bu sebeple, en azından kuramsal tartışmalarda, bilimsel gelişkinliğin her koşulda ilerlemeyle eş tutulmaması gerektiği akılda tutulmalıdır. Çünkü genetik dalındaki çalışmaların ideolojik ya da siyasal bakımdan kötü yönde kullanılmaya yatkın araştırmalar olduğu bilinmektedir. İnsanlık tarihi, ırk ayrımı düşüncesinin ya da ırk kavramı üzerine kurulan öğretilerin nasıl zararlı sonuçlar doğurabileceğini kanıtlamıştır. Genetik disiplini, kuramsal bilgisini ve kendi alanına özgü tekniklerini yetkin-

leştirmeden çok daha önce, öjenik uygulamalarla insan türünün kalıtsal özelliklerini iyileştirmeyi hedeflemiştir. Öjenik uygulamalar, genellikle pozitif ve negatif öjeni olmak üzere iki grupta değerlendirilmektedir. Pozitif öjeni, istenilen bir özelliğin kazandırılması, arttırılması ve yoğunlaştırılması anlamında kullanılmaktadır. Negatif öjeni ise istenmeyen niteliğin azaltılması, yok edilmesi anlamına gelmektedir. Yol açtığı sonuçlarla değerlendirilmesi gereken öjenik uygulamalar, XXI. yüzyılda anlam genişlemesine uğrayarak *liberal* ya da *yeni* öjeni biçiminde de anılmaya başlamıştır.

Genetik alanında özgürlük ve özerklik kavramları tartışılırken kimi konular, yazı kapsamının dışında bırakılmıştır. Tıp etiğinin sosyal bilimlere andıran yönünü ön plana çıkaran konular arasında davranışsal genetik, klonlama, hem bireysel hem de toplumsal ayrımcılık, DNA veri bankaları gibi başlıklar sayılabilir. Bu konuları derlemenin dışında bırakırken temel amaç, yazının hacmini çok fazla arttıracak olmaları ve her bir konu başlığının ayrıntılı bir incelemeyi gerekli kılmasıdır. Yazının temel kavramları, tıp etiğinin temel ilkelerinden biri olan “özerkliğe saygı ilkesi” merkeze taşınarak, üremeye yardımcı teknolojilerin kullanımı üzerinden irdelenecektir. Sözkonusu irdeme yapılırken hem ebeveynin hem de embriyonun konumu gözetilecektir. Bunun yanında ilgili yerlerde gen tedavisi ve düşünce özgürlüğünün bir uzantısı olarak kabul edilen genetik araştırmalar konularına bağlamdan uzaklaşmadan değinmeye çalışılacaktır. Ayrıca, genetik ile ilgili uluslararası metinlerde yer alan insanın özgür ve özerk oluş konumuyla ilişkili olduğu düşünülerek seçilen maddeler, alana gösterilen etik duyarlılığı vurgulamak amacıyla hatırlanacaktır.

Genetik dalındaki güncel gelişmeler, kendilerine tıpta bir uygulama alanı bulduklarında, bu tür bilimsel kazanımlardan yararlanma talebi -böylesi bir talep genel olarak sağlık hakkı temelinde; tedavi hakkı, üreme hakkı vb. lerle ilişkilendirilebilir-bireylerin temel hak ve özgürlüklerine ilişkindir. Söz konusu taleplerin tıp hukukuna yansması ise temel hak ve özgürlüklerin maddi bir genişlemesi olarak yorumlanabilir. Bu yorum üzerinden genetik ile özgürlük ve özerklik kav-

ramları arasında nasıl bir ilişki kurulabileceği anlaşılabilir ve tartışmaya bu noktadan başlanabilir. Bu bağlamda,

i) İnsanın özgür ve özerk oluş konumunun nasıl yorumlanabileceği;

ii) İnsanın özgürlük ve özerkliğine müdahalenin genetik bilgileri üzerinden bugünlerini ve geleceğini belirlemek suretiyle mi gerçekleşip gerçekleşmeyeceği soruları bu yazı kapsamında irdelenecektir.

GENETİK KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ VE TARİHSEL KÖKENİ

Günümüzde kullanılan genetik terimi “genesis” ten köken almaktadır. İlk çağ Yunan felsefesinde oluş, doğuş, yaratılış, köken, varlığa geliş ya da değişim süreci gibi anlamları karşılamak için kullanılan genesis teriminin bir tür biyolojik süreci ifade ettiği düşünülmektedir.³

Bir tür ‘oluş’u ya da ‘yaratılış’ı vurgulayan genesis, kitaplı dinlerde tanrının vasıflarından biri olarak kabul edilmiştir. Aydınlanma düşüncesiyle birlikte *inanmak* yerine *bilmeyi* öne çıkaran düşünürlerin katkısıyla genesis ‘değişim’e işaret eden bir kavram olarak anılmaya başlamıştır. XVII. ve XVIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa’da kendine yer edinen deistler (Yaradancılar), Tanrı’nın vasfının sadece yaratmakla sınırlı olduğunu, Tanrı’nın evreni yarattıktan, insana akıl yetisini bahşettikten sonra dünyanın akışına karışmadığını, bir daha dönüp arkasına bakmadığını öne sürmüşlerdir.³ XVIII. yüzyılın sonunda Nietzsche’nin “Tanrı öldü!” söylemi, insanın her şeyi anlamlandırarak bir tanrıdan yoksunluğuna işaret etmektedir; bundan böyle insan, yaratıcısından kopmuş ve tek başına kalmıştır. Artık anlam, insana tanrı tarafından verili olarak değil de insanın kendisinin arayıp bulmakla yükümlü olduğu bir şey haline dönüşmüştür.

XX. yüzyıla gelindiğinde genesis, daha çok ‘köken’i vurgular bir anlamda kullanılmaya başlamıştır. Bu çağda insan türü de dâhil olmak üzere türlerin kökeninin evrimci görüşe dayandırılması düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. Darwinizm, evrimin itici gücünün ayakta kalma mücadelesiyle

ortaya çıkan doğal ayıklanma olduğunu, doğadaki türlerin deistlerin ifade ettiği gibi yaratılmadıklarını, doğal etkenlerle, birbirlerinden çıkararak oluştuklarını savunmaktadır. 1920'li yıllardan itibaren Darwin'in evrimin düzeneğini açıklayan görüşleriyle birlikte Mendel'in kalıtım yasaları üzerine düşüncelerini matematiksel yöntemlerden yararlanarak birleştirmeye çalışan çabalar, bilim dünyasında anılmaya başlamıştır.³

XX. yüzyıl süresince elde edilen bilimsel kazanımlar, örneğin 1902 yılında kromozom, 1906 yılında kalıtım biliminin *genetik* olarak adlandırılıp terminolojisinin gelişmesi (homozigot, heterozigot, allel, gen, genotip ve fenotip terimlerinin ilk defa kullanılması), 1920'li yıllarda DNA (Deoksiribonükleik asit) ve RNA (Ribonükleik asit) tanımlamaları, 1953 yılında DNA'nın çift sarmal yapısının keşfi ve ardından gelen Rekombinant DNA çalışmaları (doğal olarak bir arada bulunmayan DNA molekülleri arasında yeni birliktelikler yaratmak) alanda öne çıkan gelişmeler olarak kabul edilebilir.

İnsan Genom Projesi, 1980'li yıllarda düşünülmüş, 1990 yılında ise çalışmalar başlamıştır. 2003 yılında tamamlanan projede genetik hastalıkların tedavisi için iki tür uygulamanın olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan ilki, klasik sağaltma; bir diğeri ise gen tedavisidir. Klasik sağaltımda, bir ilacın geliştirilmesi amacıyla hastalığın patolojik mekanizmasının aydınlatılması üzerine çalışmalar yürütülmektedir. Gen tedavisi yönteminde, doğrudan genoma müdahale edilerek, kusurlu genlerin düzeltilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmaların çoğu her iki uygulamayı eşzamanlı olarak geliştirmeyi hedeflemektedir.

Projenin günümüzde ve gelecekteki olası kazanımları konusunda öne çıkan bir takım etik sorun kümeleri şu şekilde ifade edilmektedir:⁴

- Ayrımcılığa neden olma endişesi; bireylerin ya da toplumların damgalanması ve ırkçılığı tetikler bir biçimde kullanılma olasılığı,
- Bilimsel araştırmalardan elde edilen bilgilerin patentlenmesiyle araştırmanın ticari bir boyuta taşınması,
- Biyolojik determinizmin insanın sorumluluk ve yükümlülüğüne olası etkileri; değerleri, ge-

lenekleri, toplumların ve ailelerin birlikteliğini tehdit etmesi.

Genesis'in değişim sürecine yaptığı vurgu, zaman içerisinde değişimi kendi oluşuna bırakmayı kabul eden geleneksel görüş ile bu değişime müdahale edilebilirliğini savunan liberal görüş arasında bir fikir ayrılığı doğurmuştur. Günümüzde kullanılan anlamıyla genetik, genel olarak kalıtım yasalarını, özellikle de genleri konu alan bilim dalı olarak kabul edilmektedir.

ÖZGÜR VE ÖZERK BİREY

AYDINLANMA ÇAĞI

Aydınlanma, ortaçağla eş görülen akıl dışılık ve batıl inançlara yönelik eleştirel yaklaşımla anılmaktadır. XVII. yüzyılda İngiltere'de başlamış, XVIII. yüzyılda Fransa ve Almanya'da olgunluğa erişerek tüm Avrupa'da etkili olmuştur. Aydınlanma çağı, 1789 Fransız devrimine kadar sürmüş ve bu dönem içinde halk egemenliği, halkın yasalar önünde eşitliği ve özgürlüğü hayata geçirilmiştir. Liberal devlet örgütlenmesi, düzenleyici kurumlar ile uluslararası bildirge ve sözleşmelerin hayata geçirilmesi, çağdaş bilimin doğuşu bu dönemin karakteristiği olarak kabul edilebilir.

Aydınlanma düşüncesindeki temel gelişmeler, bugün, 'birey' olarak adlandırılan özgür, özerk ve akıl varlığı olarak 'özne' sorunu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵ *Birey*, bir grup üyesi, bir rol -belirli bir toplumsal ilişkide üstlenilen görev ve sorumluluk bağlamında, toplumsal ilişkinin taşıyıcısıdır. *Kişi* ise belirli bir zamanda, yerde var olanı ve teklifi olan insanı nitelemektedir.⁶ Bu noktada şöyle bir ayrıma gitmek yararlı olabilir: Mansfiel'e göre, *özne* terimi,

i) Birincisi, cümleyi başlatan ya da sürdüren ilke, *gramer öznesi*'dir. 'Ben' sözcüğü.

ii) İkincisi, *meşru politik özne*'dir. Liberal demokratik toplumlarda devlet, insanların belirli sorumluluklarını yerine getirmelerini beklemekte ve bunun karşılığında onlara belirli temel hak ve özgürlüklerin verileceğini garanti etmektedir. Konuyla ilişkili olarak örneğin yapay döllenen konusunda, çocukların genetik malzemesinin bileşimine ilişkin kararların devlet kontrolüne devre-

dilmemesi gerektiği, çünkü bu hakkın, temel hak ve özgürlük alanı içinde ebeveynine ait olduğu düşüncesi ileri sürülmektedir. Bu düşüncenin temel dayanağı, liberal geleneğin “bireyci özerklik” kavramıdır. Liberal gelenek “bireyci özerklik” kavramı ile seçim yapma ya da karar almanın sınırsızlığına dikkat çekmekte ve eylemin her türlü diğer değişkenlerden bağımsız olduğunu kabul etmektedir.

iii) Üçüncüsü, *felsefi özne*'dir. Burada “ben”, hem bir analiz nesnesi hem de bilgi ve hakikatin temelidir. “Dünyayı nasıl bilebilirim?”; “Dünyada eylemde bulunduğumu nasıl bilebilirim?” ve “Dünyayı nasıl yargılayabilirim?” türünden sorularda felsefi özne problemi irdelenmektedir.

iv) Dördüncüsü de, *insani bir varlık olarak özne*'dir. Bu tanımlamada “insan”, bir canlı türünü ya da bu türün bir üyesi olmayı nitelemektedir. Örneğin, kimi genetik müdahalelerin insan türünü araçsallaştırdığı yönündeki itirazlar söz konusu özne tipine temas etmektedir.

Birey, etik ilişkinin odağında yer alan özne olarak kabul edilebilir.⁶ Etiğin bireyle ilgili (kişiler için ve kişiler hakkında) olduğu bilinmesine rağmen *kişinin ne olduğu* üzerinde fazla durulmamıştır. Buna rağmen özellikle Descartes, Locke ve Kant'ın görüşleri günümüzde kişiye ilişkin anlayışların temelini oluşturmaktadır.

Aristoteles ve Platon'un insan ruhuna ilişkin çözümlenmeleri ve insanı, “akıl sahibi bir varlık” olarak görmeleri; Descartes'in insanı, “sürekli etkileşimde bulunan iki ayrı töz” olarak -yer kaplayan (beden) ve düşünen töz (ruh)- görmesi; Kant'ın insanı, “hem doğa varlığı hem de akıl varlığı” göreyerek, insanda saf akıldan gelen belirleyicilerle *isteme* ve *ona uygun olarak eyleme* olanağına dikkat çekmesi ve bu olanağın sonucu olarak yalnız insanın *kişi olabildiği* ve *kendi başına amaç* olduğunu söylemesi, günümüz kişi düşüncesi için düşünsel uğraklar olarak kabul edilmektedir.⁶ Söz konusu düşünürlerin “insanın nasıl bir var olan” sorununa ontik açıdan yaklaştıkları açıktır. Kant'tan sonra felsefenin varoluş sorununu ontik açıdan irdelemeyi bilime bıraktığı, güncel sorunlar karşısında söylenenlerin etik, epistemoloji ve estetiğe ilişkin olduğu bilinmektedir.

EVRENSEL ÖZGÜRLÜK

Kuçuradi'ye göre (1997), özgürlük ile nelerin nitelendirildiğine -*kimin* özgürlüğünden, *neyin* özgürlüğünden söz edildiğine baktığımız zaman- özgürlüğü üç ana türe ayırmak mümkündür:⁷

i) Bir tür varlığı olarak insanın özgürlüğü (antropolojik özgürlük),

ii) Kişilerin özgürlüğü (etik özgürlük) ve

iii) Toplumsal özgürlük.

Kuçuradi'nin aktardığına göre, XVIII. yüzyılda David Hume (1711-1776) tarafından dikkat çekilen “özgürlükten ne anladığımızı belirlemeden, insanın özgür olup olmadığı sorusunu yanıtlamaya çalışmak” yararsız bir uğraştır. Hume, “Özgürlükten, yalnızca istemenin belirlemelerine göre eylemde bulunma ya da bulunmama gücünü anlarsak, *özgürlük vardır*; ama özgürlükten, isteme belirlenmeden eylemde bulunmayı -nedensiz eylemde bulunmayı, ya da bir şey istemeden, rastgele eylemde bulunmayı- anlarsak, o zaman *özgürlük yoktur*” saptamasında bulunmuştur.

Kant felsefesi, ahlakta özgürlük fikrini işlemektedir. Kant'a göre özgürlük, insan aklınca üretilen, insanın sahip olduğu bir olanağı vurgulayan bir fikirdir. İnsanın istemesini, insanın eğilim ve çıkarları belirleyebileceği gibi saf aklın ürünü olan “Ahlak Yasası” da belirleyebilir. Ahlak Yasası, “Öyle eyle ki, senin istemenin öznel ilkesi hep aynı zamanda genel bir yasa koymanın ilkesi olarak geçerli olabilsin” demektedir. Kuçuradi, ahlak yasasının *neyin yapılması* gerektiğini değil; genel olarak -belirli bir durumda ve her durumda- *neyin istemesini*, *ne tarzda* istememiz gerektiğini dile getirdiğini belirtmektedir.⁷

Ahlak Yasası ya da onun farklı ifadeleri olan kesin buyruk ve pratik buyruk, hiçbir insana -başka bir amaç için yalnızca araç olarak muamele edilmemesini, insanın kendinde amaç olduğunu dile getirmektedir. Kesin Buyruk, her türlü öznel amacı dışarıda bırakır; nesnel, genel geçerdir. Kant, kesin buyruğu şöyle ifade etmektedir: “Ancak, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin öznel ilkeye göre eylemde bulun”. Kişinin istemesinin öznel ilkesi, ancak bu nitelikte ise o eylem ahlaklı,

özgür bir eylemdir.⁶ Kant'a göre özgürlük, bunu istemektir; böyle eylemde bulunmayı istemektir. Özgürlük, eylemlerimizin değil, istemelerimizin bir özelliğidir.

Kuçuradi, Kant felsefesinde insan aklınca yaratılan bir fikir olan özgürlüğün insana ilişkin "bir olanak" olduğuna dikkat çekmektedir. Özgürlük, "insanın bir değeri" olarak kabul edilmektedir.⁷ Ayrıca, bir kişi özelliği olarak özgürlük, bir kişi değerini (örneğin "Özgür kişi nasıl olunur"; "Özgür bir kişi nasıl yetişir" gibi sorular bağlamında incelendiğinde) vurguladığında *etik özgürlükten*, yani ikinci tür özgürlükten söz edilmektedir. Bu kişilerin özgür kalmasına yardımcı olan ve bir gereklilik düşüncesi olarak da üçüncü tür özgürlük vurgulanmaktadır: *Toplumsal özgürlük*. Bu özgürlük türü, bir ülkedeki toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde -kurulmasında, değiştirilmesinde ve yürütülmesinde- geçerli kılınan ilkelerin özelliğidir. Toplumsal özgürlük, hem kişi hem de devlet açısından incelenebilir. *Kişi açısından bakıldığında*, "ahlaksal özgürlük" ve çeşitli "hukuksal özgürlükler" olarak karşımıza çıkmaktadır. *Ahlaksal özgürlük*, eylem özgürlüğünün bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda ahlaksal özgürlük, kendi kendini belirleyebilme yetisidir. İnsanın ahlak eylemlerini başkasının zoru ile değil, kendi istenci ile gerçekleştirmesidir. İnsanın eylemlerinden sorumlu olabilmesi için özgürlük, ahlakın önkoşulu olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan bir sorumluluğun olabilmesi için, ahlaksal özgürlüğün temelini kişisel özgürlük olması kaçınılmazdır. Böylesi bir özgürlük, yükümlülüğü değil, baskıyı dışarıda bırakmaktadır. *Hukuksal Özgürlükler*, "temel" ve "kamusal" özgürlükler olarak sınıflandırılmaktadır. Her temel hak, bir kişi hakkıdır; böylesi bir hak, bir ülkede yasal güvence altına alınması durumunda özgürlük olarak yorumlanmaktadır. Böylece bu özgürlükler, karşılığı oldukları temel kişi haklarının, belirli bir ülkede, fiili olarak, yasal güvence altına alınmış olmalarını ifade etmiş olurlar. Başka bir deyişle, temel hakların taşıyıcıları kişilerdir; temel özgürlüklerin ise kişiler değil, ülkelerdir. *Devleti merkeze aldığımızda ise*, toplumsal özgürlük, bir devlette yapılan düzenlemelerle yurttaşlara sağlanan olanaklar bütünü olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Bir devlet, bu olanakları çeşitli devlet organları ve kamu kurum ve kuruluşlarıyla yaratmaktadır.⁷

Rousseau, toplumsal özgürlüğü, insanın kendi yasalarını kendisinin koymasında görmektedir. Kant, Rousseau'nun bu ilkesinden hareketle, özgürlüğü aklın özerk oluşuna bağlamaktadır. Hume, insan eylemlerinde özgürlüğün olmadığını, her istenenin kendisinden önce gelen şey tarafından belirlendiğini söylerken Kant istemenin özerkliğini, insanda özgürlüğün nasıl ve neyle olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁶

ÖZERKLİK NEDİR?

Özerklik terimi, Yunancadan köken almaktadır: *autos* (kendi, öz) ve *nomos* (kural ya da yasa) sözcükleri ile ifade edilmektedir. Terimin devletler hukukunda ortaya çıkışı göz önünde bulundurulduğunda özerklik, (bir devletin) kendi kendini idare etmesi (özerk yönetim) ya da kendi kaderini tayin etmesi anlamında kullanılmıştır. Günümüzde özerklik (autonomy), kişinin kendi kendine serbestçe karar verme hakkı biçiminde bir anlam genişlemesine uğramıştır.²

Özgürlük ve özerklik arasında şöyle bir ilişki kurmak mümkündür: Özerklik, özgürlük düşüncesinin temelinde vardır. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi özgürlük, insanın her türlü dış etkenlerden bağımsız olarak kendi istencine, kendi düşüncesine göre karar vermesi durumudur. Özerklik ise, kişinin kendi kendine serbestçe karar verebilme hakkıdır. Özgürlük, tanımı gereği bir insanın engellenmemesi, belirlenmemesi isteğine göndermede bulunur ve bu anlamıyla insanın en temel haklarından birine vurgu yapar. Özerklik ise, insanın kendi hakkında karar verme, özgür istencini ve düşünme yeteneğini kullanarak verdiği bu özgün kararı *eyleme dönüştürme özelliğidir*. Özerklik, tanımı gereği insan olmanın en temel özelliklerinden biridir ve bir insan, ancak özerk olduğu sürece insan türünün bir üyesi olarak kabul edilmektedir.

Özerkliği bir insanın kendi kaderini tayin etmesi anlamında kullanan Savuleccu (1994), "Kendi kaderini tayin, bir kişinin hayatının zaman içinde

nasıl ilerleyeceğine dair bir plan oluşturmayı, bir kişinin kendisi için neyin en iyi olduğu yargısına varacağı bir eylemi seçmesini gerektirir” saptamasında bulunmaktadır.⁸ Bu bağlamda özerk seçim, temel olarak bir *değerlendirmeyi* de içermektedir. Anlaşılacağı üzere özerk seçim, *sadece bir isteme değil*; aynı zamanda mevcut alternatiflerin kişi tarafından ölçülüp tartılmasını ve değerlendirilmesini de zorunlu kılmaktadır. Böylece insan, kendi hayatının nasıl gitmesini istediğine dair vereceği yargıda kendisine uyan en iyi alternatifin de belirleyicisi konumundadır.

Terimin sağlık alanındaki ilk kullanımını hastanın özerkliği (hastanın kendi sağlığı ve bedeniyle ilgili kararları) ile sınırlıyken, günümüzde hekim ya da üçüncü kişilerin özerkliğini de kapsayacak şekilde anlam genişlemesine uğramıştır. Tıp alanında özerkliğin kullanımı, genetik özelliklerde olduğu gibi geçici olmayan sınırlamaların yanında, hastalık gibi genellikle geçici olabilecek sınırlamalar tarafından kısıtlanabilmektedir. Özerklik bir insanda açık bir biçimde var olmadığı zaman bile, varoluşsal bir olasılık olarak bulunduğu kabul edilmektedir.⁹ Özerkliğe saygı gösterme zorunluluğu bir tıp etiği ilkesi olarak tıp alanında çalışanlara etik bir sorumluluk yüklemektedir. Bu etik ilkenin tıp uygulamasındaki yansımaları, *aydınlatılmış onam* öğretisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramın aydınlatma ve onam olmak üzere iki bileşeni vardır. Aydınlatma bölümünde kişi, kendi anlayabileceği şekilde konu hakkında tüm bilgileri öğrenme hakkına sahiptir. Kendisine verilen bilgiyi anlayan kişinin karşılaştığı olumlu ve olumsuz durumları değerlendirebileceği ve karar verme sürecine girerek ancak bu yolla özerkliğini koruyabileceği düşünülmektedir.¹⁰ Aydınlatma yükümlülüğü tedaviyi uygulayan, müdahaleyi yapan hekime ait olup kişiye bilgi verilmemesi, bireyin özerkliğinin ihlali anlamına gelmektedir.^{11,12}

Aydınlatılmış onam, hastanın kendisine uygulanacak tanı ve tedavi yöntemlerinin kapsamını, yararlarını, olası istenmeyen sonuçlarını; söz konusu yöntem seçeneği oluşturabilecek öteki yöntemleri ve bunların yapısal ve sonuçsal özelliklerini bilerek bu uygulamayı kabul etmesi biçiminde tanımlanmaktadır. Tıpta aydınlatılmış onamın sınırlı

bir özerkliğe dayanması, hastalığın özerkliği sınırlayıcı etkisi ile açıklanmaktadır.² Sağlık alanında bir bireyin özerkliğini kullanıp kullanamayacağı konusundaki ölçüt ise *yeterlidir*. Yeterlik, kişinin bir eylemde bulunmak ya da karar vermek için gereken özelliklere sahip olup olmadığı anlamına gelmektedir. Tıp etiği bağlamında yeterlik, bireyin kendi sağlığı ile ilgili konularda özerk karar verme yeteneğine sahip olmasıdır.⁶ Yeterliğin bulunmadığı durumlarda bireyin özerkliği, genellikle yasalar tarafından düzenlenmektedir.

GENETİK ARAŞTIRMALAR İLE İLGİLİ ULUSLARARASI BELGELER (ÖZGÜRLÜK VE ÖZERKLİK AÇISINDAN)

Demokratik toplumlarda araştırma özgürlüğü, düşünme özgürlüğünün bir yansıması olarak düşünülmemekte ve kısıtlanamaz olarak kabul edilmektedir. Genetik araştırmalarda araştırma öznesinin mahremiyet alanı (kalıtım özellikleri, kökeni, geleceği ve gelecek kuşakların bilgisi) hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkün olduğundan uluslararası sağlık örgütlenmeleri, kimi bildirgelerle konuya etik bir duyarlılık kazandırmayı amaçlamışlardır.

Kronolojik bir sıralamayla Dünya Hekimler Birliği'nin, Avrupa Konseyi'nin ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) yayınladığı bildirgelerde özgürlük ve özerklik ile temas eden maddeler şu şekilde sıralanabilir:

■ Dünya Hekimler Birliği, “Helsinki Bildirgesi (1964, 1975, 1983)”, genel olarak hekimlere yönelik olsa da, gönüllüler üzerinde yapılan araştırmalara uygulayıcı olarak katılan diğer kişilerin de söz konusu ilkeleri benimsemesinin önemine dikkat çekmektedir. Helsinki Bildirgesi, insanlardan elde edilen ve kime ait olduğu belirlenebilen materyal ve veriler üzerinde yapılan araştırmalar da dâhil olmak üzere, gönüllülerin yer aldığı tıbbi araştırmalar için etik ilkeleri geliştirmiştir (madde 1). Tıbbi ilerlemelerin, insan deneklerle yürütülecek olan araştırmalara dayandığı düşüncesi (madde 5) hem tıbbi uygulamaların hem de tıbbi araştırmalarda uygulanan girişimlerin pek çoğunun tehlike

ve sakınca içerdiği (madde 8), bazı araştırma gruplarının istismara açık olduğu (madde 9) ifade edilen bildirmede bu grupların özel korunmaya ihtiyaçları olduğunun altı çizilmektedir.

■ Avrupa Konseyi üyesi devletler, diğer devletler ve Avrupa Topluluğu, “Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi (Oviedo; 1997)”ni kabul etmişlerdir. Bu sözleşmeye göre, bir kişinin kendi sağlığı ile ilgili olarak bilgi edinme ve özel yaşamına saygı gösterilmesi hakkı tanınmış (madde 10), tıbbi amaçlarla ve araştırma amacıyla yapılan genetik testlerin sınırlandırılması kabul edilmiş (madde 12) ve üzerinde araştırma yapılacak olan kişiden yazılı aydınlatılmış onam (madde 16) alınması zorunlu tutulmuştur.

■ Birleşmiş Milletler, UNESCO, “İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1997)”. “Kuramdan Uygulamaya” başlığını taşıyan bildirmede insanlığın tümünü ilgilendiren temel ilkeler göze çarpmaktadır. Bildirge, bir tür varlığı olarak insanın sahip olduğu genomun korunmasını hedeflemiştir. Bildirmede aydınlatılmış onamının alınması (madde 5), hiç kimsenin genetik özellikleri ile ayrımcılığa maruz kalmaması (madde 6), bir kişinin genetik verilerinin gizli tutulması (madde 7), hiç bir araştırma ve uygulamanın insan hak ve temel özgürlüklerinden ve insan onuruna gösterilen saygıdan daha üstün olmadığı (madde 10) ve herkesin genetik alanındaki ve tıptaki ilerlemelere erişim hakkına sahip olduğu (madde 12) vurgulanmaktadır.

■ Birleşmiş Milletler, UNESCO, “İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi (2003)” nde araştırma özgürlüğünü de kapsayacak bir biçimde düşünce ve ifade özgürlüğüne hak ettiği değerin verilmesi amaçlanmıştır (madde 1). Her bireyin kendine özgü bir genetik yapısının olduğunu fakat bireyin kimliğinin sadece genetik özelliklere indirgenmemesi gerektiğini, ayrıca özgürlük boyutunu da içerdiğini (madde 3), genetik verilerin özel konumunu (madde 4), güncel genetik bilginin gelişmeye devam ettiği ve bugün için tanımlanamayan risklerin de şimdiden dikkate alınması gerektiğinin altı çizilmektedir. Ayrıca, genetik verilerden hareketle ayrımcılık ve aşağılama yapmama (madde 7)

ile biyolojik örneklerin eldesi, işlenmesi, kullanımı ve saklanması için kişiden peşin, özgür, aydınlatılmış ve açık onam alınması (madde 8) gerektiği belirtilmiştir.

■ Söz konusu bildirmede aydınlatılmış onam ile ilgili olan 8. maddede, onamın uluslararası insan hakları hukuku ile uyumlu iç hukuk tarafından öngürülen *zorlayıcı nedenler* için kısıtlanabileceğinin ifadesi dikkat çekmektedir. Böylesi bir kısıtlamanın birey üzerinde baskı yaratma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Süreç içerisinde bu uygulama, birey üzerinde bir kontrol mekanizması gibi işlerlik kazanabilir. Bu sebeple, söz konusu zorlayıcı nedenlerin irdelenip açık bir biçimde ifade edilmesi en azından kuşkuları gidermek açısından yararlı olabilir.

TARTIŞMA

İnsan genomuna müdahale edebilme olanağı İnsan Genom Projesi ile hastalığa sebep olan kusurlu genleri saptayıp iyileştirme amacıyla 1990 yılında başlamış, 2003 yılında tamamlanmıştır. Günümüzde projenin kazanımlarıyla devam eden genom araştırmaları, genetik alanının etik, yasal ve sosyal etkilerini irdeleyen çalışmaları da kapsamaktadır. Bu sebeple yeni doğanlar, çocuklar, gebe kadınlar ve engelliler gibi özel gruplara yönelik projeler, öncelikli çalışma başlıklarını oluşturmaktadır [National Human Genome Research Institute (NHGRI): 2011]. Genetik alanındaki bilimsel kazanımların sadece klinik amaçlarla kullanılması istenen bir durumken, tıbbın insanı sağaltmaktan uzaklaşıp gelecekte onu mükemmelleştirme yönünde bir eğilim gösterip göstermeyeceği güncel tartışmaların odağında yer almaktadır. Böylesi bir dönüşümün ilk nüvelerini üremeye yardımcı teknolojilerin kullanımında görmek mümkündür.

Genetik dalının özgürlük ve özerklik kavramları ile ilişkisi tıp etiği temel ilkelerinden biri olan “özerkliğe saygı ilkesi” üzerinden kurulabilir. Genetik alanındaki güncel bilimsel araştırmaların temel amacı, kalıtsal hastalıkların genetik temellerinin aydınlatılmasıdır. Kalıtsal bir hastalıkta genetik faktörlerin etkisini anlamak, hekimlere, o hastalığın tanısında, tedavisinde ve önlenmesinde

yeni olanaklar sağlayabilir. Açıkça görüldüğü üzere genetik, bir hastalığın genetik mekanizmasını anlamak, mümkünse hastalığı sağıltmak için yeni teknikler geliştirmeyi hedeflemektedir. Tıbbın diğer alanlarında olduğu gibi genetik disiplinde de temel amaç, kişiyi sağlıklı durumda tutmak, hastanın özerkliğini yaşama geçirebilmesine yardımcı olmak biçiminde yorumlanabilir.

Bu yazıda, özgürlük ve özerklik kavramlarının üremeye yardımcı teknolojilerin kullanılması durumunda, hem ebeveyn hem de embriyo açısından gözetilmesi gerektiği görüşü savunulmaktadır. Ebeveyn açısından bu görüş, özerkliğin, özgür istence ve düşünme yeteneğine dayanmasıyla temellendirilebilir. Özerklik, mutlak ya da ideal bir özerklikten sınırlı ya da tamamen kayıp bir özerklik arasında derecelendirilebilir. Bunun yanında, özerkliğin kaybolmuş ya da sınırlanmış olduğu kimi durumlarda *zaman* faktörü, özerkliğin onarılması için dikkate alınması gereken öğelerden biridir. Bu yazıda zaman faktörünün önemi, embriyonun doğumdan sonraki yaşamını kendi belirleyeceği öncelikler doğrultusunda şekillendirebilme hakkının savunulmasından ileri gelmektedir. Öncelikle, embriyonun özel durumunu belirtmek tartışmanın ilerleyen bölümlerinin değerlendirilmesine yardımcı olacaktır. Eğer embriyo, potansiyel bir kişi olarak düşünülürse, yetişkin kişi olan bir türün üyeleriyle aynı ahlaki statüde olduğu kabul edilmelidir. Ancak böylesi bir ön kabul ile embriyonun kısıtlı özerklik taşıyıcısı olduğu savunulabilir. Diğer taraftan ebeveynin durumu dikkate alındığında özerklik, bilimin sunduğu olanaklarla geliştirilebilir bir özellik olarak kabul edilebilir.

Niyet açısından bakıldığında ebeveynin sağlıklı bir çocuğa sahip olma isteği, üremeye yardımcı tekniklerin doğası gereği, koşullu bir çocuk yapma kararı biçiminde düşünülebilir. Ülkemizde genetik hastalık riskinin düşürülmesi ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesi *amacıyla* Preimplantasyon Genetik Tanı (PGT) yöntemine izin verilmektedir.¹³ Bu yöntemle ebeveyn, zigotlar arasında genetik nitelikleri değerlendirerek, daha sağlıklı olan zigotların uterusu yerleştirilmesine karar vermektedir. Böylesi bir seçimin, öjenik uygulamalarda da

benzer bir biçimde işlerlik kazandığı söylenebilir. Ebeveynin bu seçme eyleminin ağır genetik hastalıklarla kısıtlandırılması negatif öjeni kapsamında değerlendirilebilir; söz konusu seçme eyleminde hem hukuksal hem de etik açıdan bir sorun bulunmamaktadır. Çünkü ebeveyn, doğmamış çocuğun çıkarları doğrultusunda onun için bir yargıda bulunmaktadır. Bu seçim, embriyonun gelecekte ciddi genetik kusurların yol açacağı engelli bir yaşam sürdürmemesi amacıyla haklı çıkartılabilir. Bu noktada gözetilmesi gereken durum, gelecekte embriyonun ağırlı, zekâ özürülü vb. gibi engellilik durumlarını içeren bir hayatı istemeyeceği varsayımına dayanmaktadır. Burada ebeveynin aldığı tek taraflı karar, kendi değerlerinden yola çıkıp sağduyuya yaslanarak aldıkları bir karar olarak yorumlanabilir ve hatta temel haklar bağlamında üreme ya da tedavi hakkı kapsamında değerlendirilebilir. Sorun, ebeveynin tedavi edilemeyen genetik bir hastalığın yok edilmesi yönünde vermeleri beklenen kararın (bugün için kabul edilebilir negatif öjeni sınırları içerisinde), gelecekte genetik yapıyı belirlemenin mümkün olduğu koşullarda, embriyonun *yerine* yargıda bulunmaları durumunda ortaya çıkmaktadır. Çünkü böylesi bir karar, mükemmel insanlar yaratmak amacıyla (pozitif öjeninin bir sonucu olarak) kullanılabilir. Böylesi bir seçim olanağına sahip olmak, ebeveynin özgürlük ve özerkliğini yaşama aktarmasında bir artışın olması biçiminde mi yorumlanmalıdır? Diğer taraftan konu, doğacak olan çocuğun, gelecek bir zamanda, kendi olma imkânı ve kendi kendisiyle kuracağı ilişki açısından da ele alınmalıdır. Doğacak olan çocuğun gelişiminin ilk aşamalarında (zigot, blastosit ve embriyo) genetik yapıya müdahale etmek, çocuğun gelecekte kendisi için benimseyeceği yaşam olanaklarını kısıtlamaya mı işaret etmektedir?

Yazının bu bölümünde, genetik müdahalelerin belirli bir hedefe doğru giden -hastalık etkeni olan genleri saptayıp sağıltmak- amacından sapaarak insan türü için bir tehdit unsuru mu yoksa insana avantajlar kazandıran uygulamalar mı olduğu tartışmaya açılacaktır. Bu bağlamda, "insanın özgür ve özerk oluş konumunun nasıl yorumlanabileceği" ve "insanın özgürlük ve özerkliğine müdahalenin

genetik bilgileri üzerinden bugünlerini ve geleceklerini belirlemek suretiyle mi gerçekleşip gerçekleşmeyeceği” soruları irdelenecektir. Tartışmada tutarlı, güvenilir ve haklı çıkartılabilir değerlendirilmelerde bulunmak kaygısıyla, yazının üzerine kurulu olan özgürlük ve özerklik kavramlarının hangi gelenekte nasıl yer edindiği karşılaştırmalı bir biçimde incelenecektir.

ÖJENİK UYGULAMALAR

Eski Yunanca’da ‘iyi’ anlamına gelen *eu-* ön eki ile ‘üretmek’ anlamındaki *gens*’ten (*eugenes*: iyi doğum; *eugeneia*: soyluluk) türetilen adıyla öjeni teriminin yeni kuşakların sağlık, mutluluk ve başarısını amaçlayan anlamı, koruyucu hekimlik niteliği taşımaktadır. Eğer embriyoya zarar veren nedenler ve kalıtsal hastalıklar önlenirse ya da ortadan kaldırılabilirse, gelecek kuşakların daha sağlıklı olacağı kabul edilmektedir. Öjeni teriminin birbirinden farklı anlamı olan iki alt grubundan söz edilmektedir. Pozitif öjeni, istenilen bir özelliğin kazandırılması, arttırılması ve yoğunlaştırılmasıdır. Negatif öjeni ise istenmeyen niteliğin azaltılması, yok edilmesi anlamına gelmektedir. İnsan Genom Projesi, insan genomuna ait DNA dizilimini saptayarak kusurlu genetik yapıya sahip bireylerin tedavi edilebileceği düşüncesiyle geliştirilmiş, negatif öjeni örneği olarak kabul edilmektedir.⁶

Öjeni terimi, yukarıda yaygın olarak kullanılan anlamlarının dışında XXI. yüzyılda *liberal* ya da *yeni* öjeni biçiminde bir anlam genişlemesine uğramıştır. Liberal öjeni, üremeye yardımcı teknolojilerin kullanımını sırasında tedavi edici veya düzeltici müdahaleler arasında bir sınır bulunmadığını iddia etmektedir.¹⁴ Liberal öjeninin saptaması, tartışma bölümünün başında değinilen sorunun ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Soruyu şöyle toparlamak mümkündür:

■ Tıp (genetik), giderek insanı sağaltmaktan uzaklaşarak, insanı mükemmelleştirme yönünde bir eğilim mi gösteriyor? Böylesi bir eğilimin dayanakları nelerdir? Ve bu dayanaklar felsefi ve etik açıdan haklı çıkartılabilir mi?

Negatif öjeni, genetik kusuru olan insanları sağaltma -üremeye yardımcı tekniklerin sadece klinik amaçlarla kullanılması- sınırını aştığı noktada pozitif

öjeninin kapsamına girmektedir. Bu sınırın net olmadığını, hatta kavramsal ve pratik sebeplerden ötürü oldukça bulanık olduğunu söylemek mümkündür. Öyle olsa bile negatif ve pozitif öjenik uygulamaların yöneldiği nesneye kurulan ilişki “niyet” açısından değerlendirilebilirse, söz konusu bulanıklığı gidermek için bir dayanak noktası bulunabilir. Negatif öjenide genetik bir müdahalenin amacı, yöneldiği nesneyi -bu nesnenin insan olma potansiyelini taşıyan bir kişi *adayı* olması ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır- sağaltmaktır; bunun altını çizmek önemlidir. Çünkü bu noktada söz konusu nesneye kurduğumuz ilişki temelde onun varlığına *tüm kusurlarını gözeterek* saygı duymaya dayalı, şefkat boyutunu da içeren bir ilişkidir. Sağaltımın ön plana çıktığı böylesi bir ilişkide saygının, özenin, şefkatin izi kelimelerde, sözsüz iletişimde ve eylemde kendini gösterebilmektedir.¹⁵ Ancak diğer taraftan pozitif öjenide genetik bir müdahalenin amacı, yöneldiği nesneyi *yaratmaktır*. Burada bir nesnenin yaratılması -pozitif öjeninin yol açabileceği olası sonuçlardan birini hatırlayacak olursak: “insanın genetik malzemesine müdahale edilerek *üstün* insanların *yaratılması*”- söz konusuysa, bu nesnenin bir kişi *adayı* olması ne kadar önemli olabilir ki? Bu yaratma girişiminde kişinin bir varlık, potansiyel olarak kısıtlı da olsa bir özerklik taşıyıcısı olmasının bir önemini olmadığı, yaratılabilecek en mükemmel varlık-nesneyi, Habermas’ın ifadesiyle, “bir mühendisin belirli bir operasyon kipine göre işleme” güdüsü yattığı söylenebilir.¹⁶

Yukarıdaki kısıtlı çıkarımı, Harris’in (1993), “Mükemmel çocuklar üretmenin amacı nedir?” sorusu karşısında sınamak yararlı olabilir.¹⁷ Tıbbın, teknolojinin sunduğu olanaklardan yararlanarak bir hastalığı iyileştirmek -bir anlamda bir kusuru, istenmeyen bir şeyi gidermek- yükümlülüğü vardır. Diğer taraftan tıbbın, sağlığı geliştirme konusunda bir yükümlülüğünün olmadığı ve isteğe bağlı olarak sağlığın geliştirilmesine destek verebileceğini kabul edelim. Harris’in sorusunda geçen mükemmel sözcüğü, kusursuz olarak da düşünülebilir. Harris, mükemmel sözcüğünü, “*çocukların normalde olduğu kadar mükemmel* olması mı yoksa *bir çocuğun olabileceği kadar mükemmel* olması mı demektir” biçiminde irdelemekte ve “bir kusuru tedavi etmeyi -hastalığı sağaltmayı- desteklemek, ku-

sursuzluğu arttırmaya -sağlığı geliştirmek- karşı olmakla tutarlı mıdır” diye sormaktadır. Bu soruları gen tedavisinin kullanılmasında ahlak açısından bir sorun olup olmadığı bağlamında inceleyen Harris, “Eğer hamile bir kadın, fetusunu etkileyecek bir engellilik (kusur) durumunu tedavi edebilecek adımları atabiliyorsa bunu kesinlikle yapmalıdır; çünkü bunu yapmamakla çocuğunu kasten sakatlamaktır” yargısında bulunmaktadır.

Gen tedavisinin kapsamını hatırlayacak olursak; gen tedavisi, genetik olarak zayıf bir kişiye üreme ve genetik olarak güçlü olanı dünyaya getirme olanağı sunmaktadır. Gen tedavisi, kişilerdeki belirli genetik bozuklukları ortadan kaldırmak için kullanıldığında açık bir biçimde başka herhangi bir tedaviye benzemektedir. Bu tedavinin kullanımı konusunda kısıtlamalarda bulunmak, bu tedaviden yararlanabilecek durumda olanlara kasten zarar vermek anlamına mı gelecektir? Dikkat edilecek olursa konu, “*Gen tedavisinin sunduğu bilgiyi nasıl kullanmalıyım*” diye irdelenmeye başlandığında soruna etik bir boyut kazandırılmaktadır. Tıbbın, teknolojinin sunduğu bilgiyi kullanma zorunluluğu, hastanın kendi yargılardan yola çıkarak, alacağı kararları usa vurmasına da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda hasta, temel haklarından biri olan özerkliğini, bilimin ona sunduğu olanaklarla yetkinleştirebilmektedir.

Harris, gen tedavisi konusunda “Tedavi, insanlığın ya da insan doğasının zarardan korunmasını sağlayacak ilerlemeleri ya da hayatı (ortalama yaşam süresinde artışlar vb.) etkiliyorsa, desteklenmesi gerekir. Kısacası, iyileştirmenin hayatı ya da sağlığı koruduğu yerde kusuru tedavi etme girişimleriyle kusursuzluğu elde etme girişimleri arasında hiçbir ahlaki farklılık yoktur” sonucuna ulaşmaktadır. Tartışmaya başlanılan noktaya geri dönülürse, negatif öjeninin sınırlarını aşarak pozitif öjenik uygulamalara geçiş arasındaki sınır, genetik müdahalenin yöneldiği nesneyi niyet açısından ele alınarak belirginleştirilmişti. Harris’in “Bir kusuru tedavi etmeyi -hastalığı sağaltmayı- desteklemek, kusursuzluğu arttırmaya -sağlığı geliştirmek- karşı olmakla tutarlı mıdır” itirazı, gen tedavisinin tanımını gereği oldukça güçlü ve akla yatkındır. Çünkü gen tedavisi, *gerçekten de* olası başka herhangi bir tedaviye

benzemektedir. Sağlığı geliştirici uygulamalar, her ne kadar istenmeyen pozitif öjeni sonuçlarına yol açma potansiyeline sahip olsalar da, bu türden uygulamaları durdurma girişiminde bulunmak felsefi ve etik açıdan haklı çıkarılamaz.

Negatif öjenik uygulamaların sağlığı geliştirme eşliğini aşarak etik açıdan olumsuz pozitif öjenik uygulamalara dönüşmesine izin verilip verilemeyeceği oldukça sıcak kalacak bir tartışma gibi görünmektedir. Negatif öjeniyi kısıtlayıcı bir biçimde, devlet tarafından onaylanan müdahale edilebilir genetik hastalıklar listesi her geçen gün uzadığında, ilgili uluslararası bildirge ve sözleşmelere yeni maddeler eklenmesi ya da mevcut bir maddenin kapsamının genişletilmesinin gündeme gelmesi kaçınılmaz görünmektedir. Genetik araştırmalar ilerledikçe, özellikle de doğum öncesi gen tedavisi ile tedavi edici ve iyileştirici müdahalelerde bulunabilme olanağı artıp kapsamını genişlettikçe tartışmanın alevlenmesi de kaçınılmaz görünmektedir.

EBEVEYN AÇISINDAN ÖZERKLİK

XXI. yüzyılda öjeni terimi, *liberal* ya da *yeni* öjeni biçiminde anılmaya başlamıştır. Liberal öjeni, üremeye yardımcı teknolojilerin uygulanmasında özellik değiştirici müdahalelerde hangi özelliklerin seçileceği ile ilgili bireysel tercih hakkının aileye devredilmesi gerektiğini savunmaktadır. Burası, yazının yazılma amacından ayrı düşünülemez olan ilk sorusunu, “İnsanın özgür ve özerk oluş konumunun nasıl yorumlanacağını” liberal ve geleneksel bakış açılarıyla irdelemek için uygun görünmektedir.

Locke ve Mill’den etkilenmiş liberal gelenek, üremeye yardımcı teknikleri kullanan ebeveynin özgür ve özerk oluş konumunu sınırsız bir biçimde genişlettiğinden hukukçular tarafından eleştirilmektedir. Mill geleneğinde olan liberal demokratik toplumlarda, liberal özgürlük ve özerklik kavramları sorunlu bulunmaktadır.¹⁸ Liberal gelenek “bireyci özerklik” kavramı ile seçim yapma ya da karar almanın sınırsızlığını, her türlü *diğer* değişkenlerden bağımsızlığını dile getirmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, bir bireyin özgün eylemlerinin “üçüncü kişiye olası etkileri” üzerine dair bir kaygı duyulmamaktadır. Temel hakları konusunda herhangi bir sınırlamayla karşılaşma-

yan ebeveyn, doğacak olan çocuğun cinsiyetini belirleme hakkı da dâhil olmak üzere, genetik yapıya müdahale edebilme hakkını kendinde görebilmektedir. Oysa insanın cinsiyeti türün biyolojik bir özelliğidir; bir hastalık değildir.¹⁹ Ebeveynin doğacak çocuğun cinsiyet seçimi de dâhil olmak üzere temel haklarına dair hukukçuların getirdiği eleştirisi, böylesi bir özerklik ve özgürlük alanının gerçeklikle bağdaşmadığı “özerklik temelli özgürlüklerin türetildiği” yönündedir. Geleneksel özerklik ise, belirli olanakların farkında olarak seçim yapma ve karar almayı ön plana çıkarmaktadır. Bu çalışmada ebeveynin her türlü eylemine saygı göstermenin gerçeklikle uyuşmadığı, kimi sınırlamaların getirilmesinin kaçınılmaz olduğu savunulmaktadır. Bu görüşü, tartışmanın giriş bölümünde kısaca değinilen sorunu şu şekilde ifade edip detaylandırmak uygundur:

■ Bir başka varlık hakkında karar vermek, ebeveynin özerkliğinde nerededir?

Daha önce, ebeveynin embriyo için ya da embriyo yerine karar verme durumu öjenik uygulamalarla ilişkilendirilmişti. Ebeveyn tarafından embriyo için verilecek kararın, sağduyuya yaslanıp alınabileceğinden böylece, doğacak çocuğun gelecekte ağır genetik hastalıklar yüzünden acı dolu bir hayatı yaşamasına taraf olunmamasının etik açıdan da kabul edilebilir bir durum olduğu belirtilmişti. Ebeveynin embriyo yerine karar verme durumu ise ebeveynin özerkliğinin sorgulanması gereken noktadır.

Embriyo için karar verme, ebeveynin daha sağlıklı bir çocuk sahibi olabilmesi amacıyla, akılcı istekle de ilişkilendirilebilir. Akılcı istekle ebeveyn, ilgili olguların bilgisine olanakları ölçüsünde sahip olarak, mantıksal bir hataya düşmeksizin, sonuçlarını gözünde canlandırarak (örneğin ağır bir genetik hastalığın çocukta yol açabileceği istenmeyen yaşam koşullarını gözeterek) üremeye yardımcı teknolojilerin kullanımı konusunda bir eylem planı oluşturabilir. Bu planı oluştururken ebeveyn özgür istencine dayanarak, kendisine uygun olan üremeye yardımcı yönteminin hangisi olduğunu belirleyebilmektedir. Bu bağlamda genetik dalı, ebeveynin seçme şansını artırıcı yöntemler önerebilmektedir. Ebeveyn, kendi yumurta ya da sperm hücrelerini kullanabileceği gibi, sperm ya da yumurta

hücreleri vericisi ya da taşıyıcı anne gibi seçenekler arasında bir seçim yapabilmektedir. Ebeveyn açısından bu yöntem seçeneklerinden birinin seçilmesinin konumuz açısından önemi, bireyin kendi planlarını, isteklerini yaşam alanında gerçekleştirebilmesinin bireyin özerkliğiyle koşut olmasındadır. Özetle ebeveyn, kendi özerk kararını embriyo için akılcı isteğe dayandırarak, mevcut seçeneklerden birini seçerek alabilir.

Embriyo yerine karar verme ise, hakkında karar verilen kişinin gelecekte özgür, bugün için de sınırlı özerk oluş konumuyla ilişkilendirilebilir. Ebeveyn tarafından zigot, blastosit ya da erken embriyonun genetik yapısına müdahale edilmesi durumunda, doğacak olan çocuğun kendi olma imkânına ve kendi kendisiyle kuracağı ilişkinin temel dayanaklarına müdahale edilmiş olur.¹⁶ Ebeveynin kendi hayat tasarımları ve kendi istekleri doğrultusunda belirleyecekleri kimi özellikleri “geriye dönüşsüz bir biçimde” doğacak çocuğun genetik yapısına aktarmaları, etik açıdan kuşkuyla yaklaşılması gereken bir tutumdur. Ebeveynin doğmamış çocuğa, kendi hayal gücünün el verdiği ölçüde tasarlanan nitelik (saç ve göz rengi, boy uzunluğu), yetenek (atletik, müzikal) ve temel özellikler (zekâ, hafıza gibi) aktarması, çocuğun, gelecekte, kendini hem tasarlanmamış kişilerle eş bir kişi olarak görüp görememesi hem de kendi kişisel kimliğini oluşturması açısından değerlendirilmelidir.¹⁶ Bu görüş, tartışmanın bir sonraki bölümünde “İnsanların genetik bilgileri ve yapıları üzerinden bugünlerini ve geleceklerini belirleyerek mi özgürlük ve özerkliklerine dokunacağız?” sorusu üzerinden embriyo özelinde cevap arayarak temellendirilecektir.

EMBRİYO AÇISINDAN SINIRLI ÖZERKLİĞİN TEMELLENDİRİLMESİ

Liberal geleneğin ebeveyne doğmamış çocukları üzerinde sınırsız karar verme olanağı tanıdığını ve hukuksal bağlamda da bu hakkın anne babanın temel haklarında gözlenen maddi bir genişlemeyle karakterize olduğu kabul edilebilir. Liberal gelenekte birinci tekil şahsın “ben perspektifi” ön plana çıkmaktayken geleneksel bakış açısı “üçüncü kişi”nin gereksinimlerini dikkate almaktadır.

Bir kişinin (ebeveyn) diğer bir kişinin (embriyo) doğal donanımıyla ilgili olarak geri döndürülemez (genetik müdahale) bir karar vermesi durumunda, daha önce hiç yaşanmamış bir kişiler arası ilişkinin ortaya çıkacağı iddia edilmektedir.¹⁶ Söz konusu *kişiler arasındaki ilişkinin* varlığından söz edebilmek için öncelikle, embriyoya da bir kişi statüsünün verilmesi kaçınılmazdır. Habermas, akıl yürütmesini “öznel haklarını savunamayan doğum öncesi insanların hayatlarının korunması” örneğini öne sürerek devletin bu kişilerin (doğum öncesi kişilerin) haklarını koruma görevine çağrılacağından söz etmektedir.¹⁶ Dikkat edilecek olursa konu, doğum öncesi canlının bir insan olduğu ön kabulüyle ele alınmaktadır.

Doğum öncesi canlının kişi olup olmadığına dair öne çıkan “potansiyel” ve “tür üyeliği” kuramları bizi farklı noktalara taşımaktadır. *Potansiyel Kuramı*, kişi olma özelliğini taşıyan ve yok edilmesiyle bu potansiyelin gerçekleşmesinin kesin olarak engelleneceği kişilerin de kişi olma özellikleri tam olarak gelişmiş kişilerle aynı ahlaki statüde olması gerektiğini savunmaktadır. Diğer taraftan *Tür Üyeliği Kuramı* ise, normal erişkini kişi olan bir türün tüm üyelerinin kişi olarak kabul edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.²⁰

Doğum öncesi canlının bir *potansiyel* taşıdığını ve bu özelliğiyle de yetişkini kişi olan insan türüyle bir ve özdeş *ahlaki statüde* olduğunu kabul eden Habermas, potansiyel kuramına katılmaktadır. Doğum öncesi canlının nesnel hukuk sisteminin bir üyesi olarak kabul edilmesi durumunda, gerektiğinde -*kişi aday*, örneğin yaşam hakkı gibi temel haklarını savunamadığında- devletin bu canlının hak ve özgürlüklerini koruyucu müdahalelerde bulunabileceğinin altı çizilmelidir. Böylece kişi adayının hukuk sistemine dolaylı bir biçimde dâhil olduğu kabul edilebilir. Embriyonun kendi varlığı ve doğası gereği içinde taşıdığı potansiyel, onun kısıtlı da olsa özerk bir canlı olmasını açıklamaktadır. Potansiyelin varlığı embriyonun sınırlı özerkliğini yaşama geçirebilmesi için uygun koşulların yaratılmasını da gerektirmektedir. Bu gereklilik, insan hakları başlığı altında en temel haklardan biri olan yaşam hakkını da içererek, embriyonun özerk oluş konumunun hukuksal zemindeki karşılığı olarak yorumlanabilir.

Embriyonun özerk oluş konumunu, hukuksal temellerinin yanında etik bir ilke olarak “yaşayabilirlik sınırı” üzerinden değerlendirebilir ve bu bağlamda “Embriyo, ne zaman nesnel bir hukuk sisteminin üyesi olarak kabul edilebilir?” sorusuna bir cevap aranabilir. Yaşayabilirlik sınırı, insan yaşamının başlaması için sıklıkla temel alınan ölçütlerden biridir. Bu aşamadan sonra alınacak kararlarda potansiyel bir insanın yaşamının korunmasına öncelik verilmesi gerektiği kabul edilmektedir.⁶ Yaşayabilirlik sınırı ile potansiyel kuramı ve dolayısıyla özerklik arasında şöyle bir ilişki kurulabilir: Eğer biz, özerkliğin bir insanda açık bir biçimde bulunmadığı durumlarda bile kişide varoluşsal bir olasılık olarak bulunduğunu kabul ediyorsak, aynı ilkeyi potansiyel kuramının kabul ettiği kişi adayı için de geçerli kılabiliriz. Fetusun uterusu bağımlı oluşunu özerkliğin geçici bir sınırlandırılma biçimi olarak yorumlamak mümkündür. Nasıl ki bir hastalık durumunda hastanın özerkliğine saygı göstermek temel bir etik ilkeyse ve yaşama aktarılmasına özen gösterilmesi bekleniliyorsa, benzer bir biçimde fetusun özerkliğine saygı gösterilmesi de gözetilmelidir.

“Yaşayabilirlik sınırı ne zaman çizilmelidir?” sorusu ise tartışmaya açıktır ve bu sınırın ne zaman çizileceğine dair uzlaşım bir noktaya ihtiyaç vardır. Bu soruya fetusun gelişimi sırasında gebeliğin sonlandırılması konusundaki uzlaşım noktalarından bakılabilir. Konuyla ilgili iki aşamadan söz edilmektedir: İlki, 12-16. haftalar arasında canlanma aşaması (fetusun hareketlenmeye başlaması); ikincisi ise, 20-28. haftalar arasındadır ki, bu dönemde fetus anne rahmi dışında yaşama olanağına kavuşur; yaşayabilirlik kazanır. Ülkemizde hukuk sistemi, 10. haftaya kadar olan gebeliklerin isteğe bağlı olarak sonlandırılabilmesini yasal olarak kabul etmektedir (Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, Madde 5: 1983). Bu haftanın üzerindeki gebeliğin sonlandırılmasını ise bir koşula bağlamaktadır. Koşul, fetusta genetik bir anomali saptanması durumunda annenin sağlığını ve doğacak çocuğun esenliğini gözeterek gebeliğe son verilebileceği yönündedir. Ülkemizdeki 10. hafta sınırı, fetusa yaşam hakkını tanıyan ve onu “üçüncü kişi” olarak betimleyen bir sınır olarak düşünülebilir. Bu se-

beple 10. haftanın yaşayabilirlik sınırı olduğu kabul edilebilir. Ayrıca bu sınırı, tür üyeliği kuramının potansiyel kuramıyla birleştiği bir sınır olarak görmek mümkündür. Bu haftadan itibaren fetusun sınırlı özerkliğinin kabul edildiğini, henüz yeterliği olmasa da kendi üzerinde müdahale edilme koşullarını ve yaşam hakkının gözetilmesini hukuktan talep eden bir *kişi* olarak *var* olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, yukarıda gebeliğin sonlandırılmasına ilişkin bir uzlaşmanın olup olmaması dışında, insan yumurtasının dölllenme (zigot) aşamasından ilk 10 haftaya kadar gelişim sürecinde nasıl bir ahlaki statüde olduğudur. Bu canlının insan olma yönünde bir potansiyel barındırdığı açıktır. Bu canlı, büyük bir ihtimalle, gelişiminin bir noktasında kediye ya da başka bir türe doğru evrilmeyecektir. “Embriyodaki potansiyelin varlığını zigot aşamasındayken kabul etmek, bu varlığın yaşam hakkını tanımak için 10 hafta gibi bir sınırı şart koşmakla tutarlı mıdır?” sorusunun sorulması önemlidir.

Embriyoya -bir zaman sınırı çekmeksizin- yaşam hakkının tanınmasını Singer’in akıl yürütmesi üzerinden incelemek aydınlatıcı olabilir.²¹ Embriyoya “yaşam hakkı” atfeden standart iddia şöyle ilerlemektedir:

Her insanın yaşama hakkı vardır.

İnsan embriyosu insandır.

Öyleyse embriyonun yaşama hakkı vardır.

Yukarıda kurulan ilk önermenin güçlü bir önerme olması, kabul edilebilirliğini kolaylaştırmaktadır. İlk önermeyi kabul ettikten sonra, ikinci önermeyi red etmek güçtür. Çünkü açıkça, Habermas’ın da kabul ettiği gibi, insan embriyosu bir çeşit insandır (Homo Sapiens). İlk argümanın kabul edilmesi, kaçınılmaz olarak bizi ikinci argümanın da kabul edilmesine zorlamaktadır.

İkinci argümanın tam anlamıyla çürütülmesi zordur. Çünkü, yukarıda da değinildiği gibi, yaşayabilirlik sınırı hakkında net bir sınır çizilememektedir. İkinci argümanı çürütebilmek için birinin, 20 haftalık bir embriyonun yaşam hakkı olduğunu, ama 9 haftalık bir embriyonun yaşam hakkı olma-

dığını gerekçeleriyle anlatması ve ikna edici olması gerekmektedir. “Neden 20 haftalık bir embriyo yaşama hakkına sahipken, 9 haftalık bir embriyonun yaşama hakkı yoktur?” sorusu cevap olarak bir başka soruyu tartışmaya çağırabilir: “Neden olsun ki!?” Güçlük, tam da buradan kaynaklanmaktadır: Bir uzlaşım alanının net bir biçimde sınırlandırılmayacağı gerçeğinden.

Yukarıda bahsedilen standart iddia, aşağıdaki önermelerle yeniden kurulduğunda:

Potansiyel her insan yaşama hakkına sahiptir.

Embriyo potansiyel bir insandır.

Dolayısıyla embriyonun yaşama hakkı vardır.

Bahsedilen iddiada ikinci önerme doğrudur. İlk kurulan önermede ise ilk bakışta bir kelime oyunu olduğu dikkati çekmektedir. Bu argümanın iyi çatılmadığını ve problemlili bir argüman olduğu kabul edilebilir. Potansiyel her insanın yaşama hakkı olduğu iddiası, ilk bakışta doğru gelmemektedir. Bu sebeple bu argümanı güçlendirmek için güçlü dayanak noktalarına ihtiyaç vardır. Bu argüman koşullu bir biçimde şu şekilde güçlendirilebilir. Örneğin *Bilişsel Yeti Kuramı*, bir insana *kişi* diyebilmek için oldukça uzun bir liste sunmaktadır. Bu listede öne çıkan başlıklar “bilinçlilik, seçim yapabilme; *akılcı isteklerde bulunabilme*; kendinin farkında olma; akılcı düşünme yetisine sahip olma; zaman duygusuna sahip olma, sorumlu tutulabilme; ahlâki değerlendirmeye dayalı seçimler yapabilme; ansal olanların ötesinde ilgileri (çıkarları) olma; kendisi için bir gelecek düşünebilme; başkalarıyla toplumsal ilişki ve iletişim kurabilme” biçiminde özetlenebilir.²² İlk argümanı kabul etme koşulu, bu listedeki her bir maddeyi eksiksiz uygulayabilen birinin tam gelişmiş bir insan olduğu ön kabulüne bağlıdır. Buradan ilk önermeye dönüş yapılırsa, bir kişinin, tam gelişmiş insanların (bilişsel yeti kuramına göre her başlığı uygulayabilen bir kişinin) yaşam hakkı varsa, tam gelişmiş insan olma potansiyeline sahip olan insanların da yaşam hakkına sahip olma argümanı güçlendirilmiş olur.

İkinci argüman, embriyonun potansiyel bir insan olduğunu iddia etmekteydi. Ancak, potansiyel bir X, X’in sahip olduğu haklara sahiptir diye

genel bir kural yoktur. Bu gerekçeyle potansiyel bir insan (embriyo), insanın sahip olduğu haklara sahiptir diyemeyiz. Aksi halde, potansiyel bir akademisyen (bir doktora öğrencisi), akademisyenin sahip olduğu haklara sahiptir diye bir kuralın da olması gerekirdi. Ancak, bir doktora öğrencisi bir akademisyenin sahip olduğu haklara sahip değildir.

GENETİK ARAŞTIRMALAR: GELECEĞE İLİŞKİN ÖZGÜR VE ÖZERK OLUŞ KAYGILARI

Genetik araştırmaların toplumsal, siyasal ve bilimsel alanlarda yankı uyandırmasının ve alana yöneltilen eleştirilerin temel nedeni, insan varlık ve doğasına, insan türünün araçsallaştırılmasına ilişkin olduğu düşünülen çalışmalar yürütmesindedir. Habermas (2003), insanın kendi var oluşunun biyolojik temellerini kullanarak başlattığı kendini araçsallaştırma ve optimize etme sürecinin taşıdığı risklere dikkat çekmektedir.¹⁶ İnsan türünün kendi kendini dönüştürmesi “evrimin eş aktörü olmak” ya da “Tanrı olmak” gibi metaforlarla birlikte anılmaktadır. Genetik araştırmalar, insanın kendi türünü kendi elleriyle yapılandırabilmesinin önünü açmakta ve insanın biyolojik evrimine kendi eliyle yön vermesine olanak tanımaktadır. Bu yazıda, demokratik toplumlarda araştırma özgürlüğünün düşünce özgürlüğünün bir yansıması olmasından yola çıkarak, genetik araştırmaların gelecekte etik açıdan kabul edilemeyecek pozitif öjenik sonuçlar doğurabileceği ihtimaline karşılık, bu türden araştırmaların engellenmesi ya da yavaşlatılmasının kabul edilemez olduğu savunulmaktadır.

Habermas, “Asıl biyoetik sorun, insan doğasına tanımlama amaçlı da olsa nüfuz edip, ona tedavi amaçlı da olsa egemen olmaya kalkışmakla ilgidir” yargısında bulunmaktadır.¹⁶ Eğer sorun genel çerçevede Habermas’ın düşünce evrenindeki görünümüyle ele alınırsa, bilimsel ilerlemenin önüne bir engelin konulduğu düşünülebilir. Kimi hukukçular, bilimsel bir kazanımın sosyal düzendeki etkilerini görüp sonuçlarını değerlendirmeden genetik araştırmaları hukuksal olarak durdurma girişimini uygun bulmadıklarını belirtmektedirler.²³ Hukukçular tarafından yapılan bu vurgunun araştırma özgürlüğünün kısıtlanmaması gerektiği anlamına geldiği kabul edilebilir.

Konuyu üremeye yardımcı teknolojiler üzerinden örneklendirecek olursak, genetik araştırmalar, ebeveynin karar vermesi için gereksinim duyduğu bilgileri, onlara güvenilir bir biçimde sağlamak ve böylece kişinin özerkliğini gerçekleştirilebilmesine yardımcı olmaktadır. Oldukça erken bir dönemde embriyo üzerinde araştırma yapılması bilimsel gelişime destek vermek bakımından kabul edilebilir. Ancak, üzerinde tartışılmaya devam edilen ve henüz net bir biçimde aydınlığa kavuşturulamamış bir konu olan embriyo araştırmalarının konumuz açısından önemini iki başlık altında toplayabiliriz. İlki, ebeveyni ve erken embriyoyu ilgilendiren bir konuda ebeveynin erken embriyo üzerinde yürütülecek genetik bir araştırma için gönüllü bir biçimde onam vermesidir. Bir diğeri ise embriyo üzerinde gözetilmesi gereken tutuma ilişkindir. Embriyo üzerinde yürütülecek bilimsel araştırmaların insanlar üzerinde araştırma ve deney yapma koşullarıyla uyumlu olması gerekmektedir. Müdahaleyi yapan uygulayıcıdan embriyoya potansiyel bir insan gibi davranması beklenmelidir. Konuyla ilgili olarak, Avrupa Konseyi’nin “Biyotıp Araştırmalarına İlişkin İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesine Ek Protokolü”nde (2005), araştırma nesnesinin tüpteki (in vitro) embriyoları kapsadığını sadece rahimdeki (in vivo) fetusu ve erken embriyoyu kapsadığı görülmektedir (madde 2). Araştırma için embriyo oluşturmak ise Avrupa Konseyi’nin “Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi” (madde 18) ve Türkiye Cumhuriyeti, Sağlık Bakanlığı, Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri (ÜYTE) Yönetmeliği”ne (madde 17) göre yasaklanmıştır.

Embriyo araştırmalarında iki hükümet komitesinin -Britanya’daki Warnock Komitesi ve Avustralya, Victoria’daki Waller Komitesi- araştırma yapma koşullarına ilişkin düzenlemeleri ve bu düzenlemelere yöneltilen eleştiriler dikkate değerdir.¹⁶ Komisyonlara göre araştırma için çizilen sınır, araştırmaların yumurtaların döllenesini takip eden 14 gün içinde yapılması yönündedir. İlk 14 günün özelliği, ilksel belirti olarak adlandırılan sinir sisteminin gelişmesine dair ilk belirtinin oluşmaya başladığı ve bu aşamaya kadar

embriyonun hiçbir şey hissetmediği bir dönem oluşundan gelmektedir. Singer, bu sürenin oldukça kısıtlı tutulduğu yönünde komisyonların kararını eleştirmektedir. Singer, ilk 28 günde embriyonun acı hissetmeyeceğine dair oldukça güçlü kanıtların olduğunu, araştırmalara 28 günlük bir sınır çekilmesi durumunda daha özel bazı hücrelerin oluşması sebebiyle araştırmaların kazanımlarının daha fazla olabileceğini, orak hücreli anemi ve lösemi gibi hastalıkların tedavi etme olasılığının artabileceğini belirtmektedir. Komisyonların raporuna Singer'ın getirdiği eleştiri, zaman içerisinde daha talepkâr isteklerde bulunup bulunmayacağımızı düşündürmektedir.

Ele alınan konu açısından sorun, genetik araştırmaların tedavi etme hedefinden saparak genetik yapının değiştirilmesinde, bir başka ifadeyle insanın *tasarlanması* çalışmaları hedeflendiğinde ortaya çıkmaktadır. Temel sorun, hangi özelliklerin istenilir hangi özelliklerin istenilir olmadığı konusunda ortaya çıkacaktır. Söz konusu özelliklerin nasıl tanımlanacağı; bu özelliklere kimin karar vereceği ya da karar verme sürecinde bireyin mi yoksa aile ya da toplumun mu önceliklerinin dikkate alınacağı soruları güncel tartışmaların merkezinde yer almaktadır.²⁴ Örneğin embriyonun genetik malzemesine yönelik herhangi bir tasarım, embriyonun hayat tasarımını kısıtlayıcı ya da bütün bir kimliğini kapsayıcı bir özelliğe sahip olabilir. Embriyonun cinsiyetine yönelik bir müdahalenin ona bambaşka bir kimlik kazandıracağı açıktır. Cinsiyetin doğum öncesinde belirlenebiliyor olması, beraberinde birçok etik sorunu gündeme getirmektedir. Sadece, cinsiyete dayalı genetik bir kusurun olması durumunda embriyonun cinsiyetine müdahalede bulunulması istenen bir durumken, cinsiyet seçiminin ticari bir boyuta taşınma riski dikkate alınmalıdır.²⁵ Embriyonun kendisi için tasarlanan genetik malzemesindeki kimi nitelik ya da yetenekleri gelecekte kullanmak istemeyebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Üstelik tasarlanan özellikler, embriyonun gelecekte özerk ve özgür bir biçimde tasarlayacağı hayat planıyla çelişebilir. Bu konuda hayal gücümüzü serbest bırakıp tasarlamanın yol açabileceği birçok sorun kümesi sıralanabilir. Örneğin altı parmaklı ve müziğe yetenekli olarak tasarlanan bir embriyo, kendi

hayat planı içinde piyano çalmak istemezse? Ya da piyano çalsa ve deha olarak nitelendirilse bile, eğer bu yönde tasarlandığını biliyorsa, kendini başarılı bir müzisyen olarak görebilir mi? Kusursuz bir güzellik arayışında olan ebeveynler, bugün için egemen olan güzellik algılarıyla mı embriyonun niteliklerini belirleyecekler? Karakteristik bir burnun ya da küçük bir bedensel kusurun, gelecekte bir avantaj kazandırmayacağından emin olabilirler mi?

Yukarıda örneklendiği kadarıyla, embriyo üzerinde yapılacak olan ve doğrudan embriyonun genetik malzemesini tasarlamaya yönelik girişimler, embriyonun özerk ve özgür oluş konumuna yönelik birer tehdit olarak algılanabilir. Çünkü böylesi geri döndürülemez tasarlanmış kararları embriyo *yerine* almak, embriyo için iyi olabileceğini varsayıp onun onamını almayı gerektirmektedir. Fakat pratik sebepler, embriyodan onam almayı engellediğinden ona karşı araçsallaştırıcı bir tutumu zorunlu kılmaktadır.¹⁶ Ayrıca, hangi tasarımın embriyo için iyi olabileceğinin bilinemez oluşu da akılda tutulması gereken diğer bir gerçekliktir. Bu tür çalışmalar sonucunda, gelecekte, doğacak olan çocuğun nasıl etkileneceğini bugünden tam olarak bilemesek de embriyonun genetik malzeme ya da genetik bilgisinin içeriğine müdahale etmek etik açıdan taraf olunmaması gereken bir tutumdur. Konu ile ilgili öne çıkan soruları yanıtlamanın bir yolunun özerklik kavramının, bu yazı bağlamında ebeveyn, hasta ve ailesi tarafından algılanmasına katkı sağlayacak eğitim çalışmalarının planlanması olduğu kabul edilmektedir.²⁶ Böylesi bir eğitimin önemi, bir başka varlık hakkında karar verme konumunda olan ebeveynin sorumluluk düzeylerini belirlemeye katkı sağlayabileceği yönündeki düşüncelerdir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanın özgür ve özerk oluş konumunun düşünce sistemleri bağlamında farklı yorumlanabildiği ve olası her bir yorumun farklı sonuçlar doğurabildiği yazıda ortaya konulmuştur. Tıp etiğinin gözettiği ilkelerin genetik alanındaki yansımalarının neler olabileceği, uzun zamandır uluslararası sağlık örgütleri, meslek örgütleri ve ilgili tüm paydaşların gündeminde yer almaktadır. Genel kaygı, genetik disip-

lini mevcut bilgi birikimini arttırmaya devam ettikçe, edinilen bilimsel bilgilerin insanlığın değersel kazanımlarına yönelik bir tehdit unsuru olup olmayacağı sorunsalında toplanmaktadır. Bilimsel ilerlemelerde kimi zaman gerilim dönemlerinin olabileceği akılda tutularak, soğukkanlı ve eleştirel bir düşünmeyle uzlaşım sağlamak mümkündür. Bu noktadan hareketle genetik, insanın özgür ve özerk oluş konumunu sistemli ve sürekli bir biçimde olumsuz anlamda etkilemeye başladığı zaman bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmelidir. Genetik araştırmalarla geliştirilen yöntemlerin çok daha güçlü olması, insanın özgür bir biçimde tercih etme ve özerk bir biçimde karar vermesi için sahip olunan eldeki bilgiyi netleştirebilmesi açısından önemlidir. Çünkü insanlık, şimdiye dek, elindeki araçlar sınırlı olarak kullandığında bile hastalıkları sağalt-

mak için müdahalede bulunmuştur. Bugün, genetik araştırmalar sonucunda geliştirilen kimi araçlar geçmişe oranla daha nitelikli ya da etkin olarak tanınır hale gelmiştir. Bu araçları kullanmak konusundaki akıl yürütmeler de oldukça geçerli argümanları kapsamaktadır. Ancak bu noktada yazının üzerine kurulu olan temel kavramlara ilişkin temel sorunun net bir biçimde ortaya konulması önemlidir. Sorun, genetik dalındaki ilerlemeler ya da araştırmalar değildir. Sorun, genetik araştırma sonuçlarının hangi amaçları gözeterek nasıl kullanılacağına ilişkindir.

Teşekkür

Yazının taslak halini okuyarak eleştiriyi içeriğini zenginleştiren, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Sayın Hocam Prof. Dr. N. Yasemin Yalım'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- Oğuz NY. [The Developments In Patients' Rights and Changing Values]. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 1997;(5):50-5.
- Oğuz NY. [The principle of respect for autonomy (Informed Consent)] Arda B, Oğuz NY, Şahinoğlu PS, eds. *Deontoloji. Genişletilmiş 2. Baskı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Bilimsel Yayınlar Serisi No: 37;1999. p. 51-2.
- Güçlü A, Uzun E, Uzun S, Yolsal ÜH [Dictionary of Philosophy] *Felsefe Sözlüğü*. 1. Baskı. Ankara: Bilim Sanat Yayınları; 2003. p. 329-1576.
- Bökesoy I, Arda B. [Human Genome Project (HUGO): Ethical and Social Aspects] *Türkiye Klinikleri Tıbbi Etik* 1993;(1):22-26.
- Manssfield N. [Subjectivity]. (Çetinkaya H. ve Durmaz R., çev. ed.) 1. Baskı. İzmir: Aralık Yayınları, 2006. p.14-25.
- Oğuz NY, Tepe H, Buken NÖ, Kucur DK. [Bioethics Terms Dictionary] *Biyotetik Terimleri Sözlüğü*, 1. Baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2005. p. 145-268.
- Kuçuradı I. [Freedom and its Concepts] *Ulu- dağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları*, 3. Baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu; 1997. p. 2-18.
- Savulescu J. Rational Desires and the Limitation of Life-Sustaining Treatment. *Bioethics* 1994;8(3):191-222.
- Oğuz N.Y. [Basic Principles of Medical Ethics] Ankara Tabip Odası Etik Bürosu; Akpınar C, Aslan F, Büken NÖ, Çalikoğlu E, Oğuz NY, Önder E, Öztürk H, Yetener M, editörler. *Etik Bunun Neresinde?* 1. Baskı. Ankara: Ankara Tabip Odası Yayınları; 1997. p. 28.
- İzgi MC, Oğuz NY. [Turkish Penal Code Section 280: Right to Health or Security?] *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2008;(16):19-28.
- Hakeri H. [Informed Consent] *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2011;(19(2):132-44.
- Çobanoğlu N. [The Concept of Autonomy and its Reflection on Clinical Ethics: Informed Consent] *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2011; 19(2):71-9.
- Luts EEV. Preimplantation genetic diagnosis (PGD) according to medical ethics and medical law. *J Turkish-German Gynecol Assoc* 2012;(13):50-5.
- Hobbins P. Liberal Eugenics: N. Agar. *Journal of Bioethical Inquiry* 2004; 2(2):106.
- Uçar M, Ataç A. [The Term of Malingering in Terms of Medical Ethics (The Ethical Dimension of Patient's Attitudes and Behaviourous Intended for Misleading Physician)] *Türkiye Klinikleri J Med Sci* 2010;30(Suppl 2):1-6.
- Habermas J. [Future of Human Nature] *İnsan Doğasının Geleceği*. (Ökten K.H., Translate.) Everest Yayınları, 2. Baskı. İstanbul: 2003. p. 45-149.
- Harris J. Is Gene Therapy a Form of Eugenics? *Bioethics* 1993;7(2/3):178-87.
- Uygur G. [Unit 7: Law] Yıldız Ecevit Y, Karkınar N, eds. *Toplumsal Cinsiyet Sosyolo-*
- jisi. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı. Eskişehir: 2011. p. 154-76.
- Arda B. Prenatal Diagnosis and Ethics: A Turkish Evaluation. *Human Reproduction and Genetic Ethics* 2000;6(2): 27-31.
- Tooley M. Personhood. Kuhse H, Singer P, eds. *A Companion to Bioethics*. 2nd ed. Oxford: Blackwell; 2009. p. 129-39.
- Singer P. The moral status of the embryo. In: Wattlers W, Singer P, eds. *Test-Tube Babies: A Guide to Moral Questions, Present Techniques and Future Possibilities*. Melbourne: Oxford University Press: 1982. p. 57-63.
- Fletcher J. The Cognitive Criterion of Personhood. *Hastings Center Report* 4; December: 1975; p. 4-7.
- Katoğlu T. [European Convention on Human Rights and Biomedicine as a Part of Turkish Law] *AÜHFD* 2006;55(1):157-93.
- Güvercin CH, Arda B. Eugenics Concept: From Plato to Present. *Human Reproduction and Genetic Ethics* 2008;14 (2):20-6.
- Arda B. The commercial use of genetic inventions in the light of ethics. In: Veikko Launis V, Juhani Pietarrien J, eds. *Doing the Decent Thing With Genes*. Finland: University of Turku; 1996. p. 61-73.
- Odabaşı AB, Büken NÖ. [Informed Consent and Ethical Decision Making in the End of Life: Hacettepe Example] *Türkiye Klinikleri J Med Sci* 2009; 29(5):1041-54.